

Милица Живановић

НЕКИ МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ПРОУЧАВАЊА ТРАНСФОРМАЦИЈА ТРАДИЦИОНАЛНЕ ПОРОДИЦЕ

Проучавање сложених промена традиционалне породице, које настају под утицајем индустријализације, урбанизације и других процеса карактеристичних за наше савремено друштво, у етнолошким истраживањима требало би да подразумева коришћење комбинованих начина истраживања, а што, опет, поставља неке битне методолошке захтеве.

Такво истраживање спровели смо у Анамалима (општина Улцињ), међу породицама Албанаца муслимана које су, као и породице у другим нашим крајевима у послератном периоду изложене снажном процесу промена¹. Истраживањем је требало установити у којој мери породице (и чланови породица) као активни учесници друштвених промена, следе ове промене у свом начину живота, напуштајући традиционалне обрасце живљења, под којим условима се ти процеси дешавају и какав је њихов учинак. Другим речима, наш циљ је био праћење континуитета и дисконтинуитета традиционалних образаца у животу сеоске породице у процесу социоекономске изградње наше земље у послератном периоду.

Постављени циљ условио је избор просторног оквира нашег истраживања: истраживање је требало вршити у средини за коју се претпоставља да поседује довољно специфичности традиционалног породичног живота и услова да традиција траје, а да се та средина, као заједница, налази у суседству градских насеља у којима се динамично и интензивно остварују промене које обележавају послератни развој наше земље. Стога смо се определили за Анамале, лоциране у Црној Гори између Приморја и Скадарског језера, заједницу затворену и компактну у етничком, економском, друштвеном па и географском смислу. Породична аутархичност у Анамалима трајала је све до другог светског рата а патријархални начин породичног живота све

¹ Део материјала прикупљеног овим истраживањем анализирали смо у: *Породични живот Албанаца — муслимана на подручју Црногорског приморја у XX веку*, докторска дисертација у рукопису, с. р. (Библиотека Одељења за етнологију Филозофског факултета у Београду, инв. бр. 1); сличну концепцију применили смо и у истраживању сеоске породице у западној Србији које је у току (пројекат Етнографског института САНУ).

до шездесетих година. Истраживања су спроведена у више наврата (од 1974. до 1980. год.) у двадесет сеоских насеља, а продубљено истраживање, непрекидно током шест месеци 1980. године, у насељу Владимира, централном насељу ове области, у 157 домаћинстава од укупно 171 која чине ово насеље.

Из досадашњих проучавања породице познато је да промене у породици настају деловањем ширих друштвених заједница и то пошав од ширих ка ужим као и да друштвене акције и токови модернизације наилазе на постојеће, затечене, обрасце породичног живљења који се одупиру мењању или га следе у мањој или већој мери при чему се морају имати у виду деловања локалних чинилаца, односно ужих друштвених целина локалних заједница различитих нивоа².

Сходно томе, наше основно полазиште је да се трансформације у породици одвијају под утицајем промена у глобалном друштву, које се различито испољавају на различитим нивоима — регионалном, насеобном и породичном. Према томе, у нашем истраживању требало је обухватити, у погледу нивоа и обима, разна територијално-друштвена заједништва: први, шири ниво заједништва односи се на Анамале као друштвено-територијалну заједницу с већим бројем сеоских насеља; други, ужи ниво истраживања односи се на појединачна насеља, села, као друштвене целине породица у насељу, и најзад појединачним испитивањем свих породица у истом насељу, остварује се крајњи циљ истраживања.

Полазећи са становишта да се утицаји глобалног друштва испољавају пре свега на релацији град-село, то је у праћењу промена на сва три нивоа требало разматрати утицаје града али и оне који преко елемената глобалног друштва продиру у породицу непосредно.

Истраживањем је, дакле, према овако конципираном методолошком оквиру, требало обухватити саму породицу, динамику породичног живљења и трансформације — њихов садржај, интензитет и динамику. Истраживање породице и промена може се уклопити у различите тематске оквире.³ У нашем истраживању, које је само један од могућих приступа том проблему, определили смо се за оне чиниоце који утичу на садржаје промена у сфери структура породице (сродничких, економских, биолошких) улога, положаја и односа у породици и са другима ван породице, понашања, ставова и схватања као и функција (биолошко-репродуктивна, заштитна и васпитно-образовна).

Пошто се радило о истраживању трансформације породице у смислу временских (када и како) промена према савременим начинама живота, то је избор временске димензије истраживања био од битног значаја не само по дужини временског обухвата него и по периодизацији унутар временских континуума, јер је само кроз компарације више временских пресека могуће сагледати и динамику и интензитет трансформације. Временска компонента компарације одређена је у следећим временсим сегментима:

² Види: А. Милић, *Преображај сродничког састава породице и положај планова*, у: *Домаћинство породица и брак у Југославији*, Београд 1981, 136—137; З. Пешић-Голубовић, *промене у структури породице у Србији посматрање у контексту друштвено-културне средине*, Социологија, 3—4, 1976, 297—316.

³ Види: З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, Загреб 1981.

- непосредно пред други светски рат
- непосредно после рата (педесете)
- 1960—1970 (шездесете)
- 1970—1980 (седамдесете)

У послератном раздобљу одабране су декадне тачке временских сегмената пресека с почецима на почетку декада. То је учињено из следећих разлога: сматрало се да ће декадни сегменти и декадне разлике бити довољно дискриминаторни временски помаи за јасно сагледавање промена; да се кроз једнаке временске сегменте (деценије) компарација могу поуздано идентификовати интензитети промена; да је статистичка грађа, пре свега она из пописа становништва и домаћинства, такође декадно спровођена па је и из тог разлога, јер се ради о значајном извору података, тачке временских пресека нашега истраживања требало ускладити.

Могућност долажења до поузданих информација о више различитих јединица истраживања различито се рефлектовала у односу на основну јединицу истраживања — породицу, као предмет истраживања. Учесталост породица које су имале континуитет трајања у дугом периоду прошлости, опадала је прогресивно због одвајања, гашења или одсељавања породице. У последњој деценији постао је преовладавајући скуп новоформираних породица насталих деобама или одсељавањем, јер су процеси трансформације и модернизације седамдесетих година били најинтензивнији.

То је уједно представљало један од битних методолошких проблема. Фактичка ситуација на терену диктирала је да се оквир сагледавања породица сведе на скуп тадашњих постојећих породица (пресек 1980. год.). За породице које су раније постојале, али су престале да постоје у време истраживања — због деобе, издвајања и преласка чланова породице у друге породице или због стварања нових породица — реконструкција је вршена путем одговора њихових бивших чланова који су се у моменту нашег истраживања налазили у другим породицама у истом насељу или у околним насељима. У том случају испитаници су давали за исте садржаје истраживања традиције и трансформације у ствари две врсте података: о својој ранијој породици и о својој садашњој породици. Приликом оваквих испитивања показало се да подаци на основу исказа о прошлости (када не постоје други извори информација) за цео узорак не могу бити прецизно сакупљени за период више од двадесет година уназад, јер пролазе кроз филтер сећања. При томе је, када се ради о сродничким и брачним везама, посебну тешкоћу представљало то што патрилинеарност сродничког система проузрокује непрецизност и оскудност у прикупљању података о женским члановима. С друге стране, предност испитивања оваквих затворених средина представљала је чињеница да је број сасвим изчезлих породица које не могу бити реконструисане у посматраном периоду јер њихови чланови нису могли бити пронађени, мали, и обухвата само неколико таквих породица.

Методолошки сложен проблем у нашем истраживању произишао је из специфичности породице као јединице истраживања. Ради се о колективу који чини више индивидуа различитих својстава:

по полу, старости, образовању, положају, улози у породичној структури и другим својствима. Сваки од чланова породице само је део заједнице с тога сви њихови појединачни одговори о истим садржајима трансформације, заједно употребљени за закључивање о породици као колективу само су ближа или даља апроксимација стварне трансформације породице као појаве *sui generis*, колективу који, како истиче З. Голубовић, није прост збир својих чланова, већ један колективно самосвојни ентитет.⁴ Ради тога појединачни одговори чланова породице о истој појави испитивања не могу једноставно да се збарајају, а из збира садржаја трансформисаног и трансформација да се изводе релевантни квалитети који заиста одликују породицу као целину.

Да би се овај методолошки проблем решио, операционализован је како начин тако и сам инструмент истраживања, као и избор информативног приступа у односу на више различитих поступака прикупљања података и више различитих извора података. Компаративност разноврсних приступа остварује се идентичношћу могућих садржаја и облика трансформације породичног живота по истој схеми садржаја која је примењена у различитим поступцима прикупљања података и за различите изворе података.

Пре свега, сваки одрасли члан породице (старији од 15 година) испитан је идентичним упитником независно од других чланова породице. На тај начин од сваког члана породице добијени су одговори о садржајима и облицима трансформације који су релевантни за њега лично и за породицу у целини: као индивидуални лични исказ. Упитник за члана породице који чини основу испитивања због великог броја јединица које је требало испитати морао је да буде у великој мери формализован кроз могуће алтернативе одговора. Само тако могла је да се оствари неопходна економичност прикупљања одговора и њихове даље обраде за велику популацију испитаника — чланова породице. На мањи број питања, због самог садржаја појава на које су се односила, дозвољен је такозвани слободни одговор. Испитивач је постављао питање према формулацији у упитнику па је према исказу добијеног одговора од испитаника одређивао којој од предвиђених алтернатива припада добијени одговор. У случају сумње да питање није схваћено истраживач је тражио детаљнији одговор на постављено питање у смислу разјашњења или се одустајало од конкретног питања. Такве ситуације мање су произилазиле из садржаја питања, одговор или не-одговор, односно разумевање или неразумевanje питања, зависило је у највећој мери од својстава испитаника пре свега од старости, образованости, навикнутости на овакве комуникације и слично. Међутим, примећено је да су могућности добијања одговора биле боље ако је разговор могао да буде обављен ван домаћинства (на радном месту, у школи и слично). Наиме, у време наших истраживања патријархални односи и морал као модел понашања у породици били су преовлађујући, а индивидуализација понашања, ставова и односа ван породичног круга и „своје средине“ (родбинске, насељске) показивала је амбивалентност, посебно код

⁴ Теоријско-методолошки проблеми и искуства у истраживању породице као тоталитета, Социологија села, 40—42, Загреб 1973, 23.

младих (по старости, али и по положају у домаћинству без обзира на старост). Стога су одговори били искренији и мање уздржани ако су добијени ван породице. Издвајање млађих ради испитивања у породици је изазивало узнемиреност посебно у домаћина — он је по правилу инсистирао на контроли одговора присуством још неког од чланова домаћинства.

Поред испитивања сваког одраслог члана породице, на описан начин, примењен је и посебан упитник претежно идентичног садржаја као и за члана породице допуњен мањим бројем питања која су се односила на породицу као целину (укупан број чланова, сродничка структура, колективна имовина). Сврха овог, породичног упитника, била је да се добију одговори о истим појавама традиције и трансформације породице али на једном колективном нивоу, о породици као целини. То је остваривано тако што је старешина породице на питање из овог упитника одговарао у присуству и у сарадњи са осталим члановима породице. Овај упитник осим алтернативних одговора тражио је за највећи део питања детаљније образложење одговора, мерио конфронтацију или сагласност присутних чланова око одговора. Само испитивање по овом упитнику вршено је у облику слободног разговора, у облику усмереног разговора, углавном поштујући редослед питања али не инсистирајући на алтернативама одговора, већ на ширем одговору из којег би испитивач извлачио бит одговора и околности под којима се до истог дошло. Трећи приступ и начин прикупљања података односио се на идентичну схему садржаја као и претходна два упитника, али га је давао сам истраживач као резултат свог дужег и виšekратног боравка у истој породици, на основу властитог посматрања.

О појединим садржајима традиционалног и трансформисаног подаци су сакупљени независно, од такозваних квалификованих информатора, обавештавањем о стању у насељу у целини: за образовање и школовање испитивано је наставно особље; за здравствено и хигијенско стање испитивани су здравствени радници као и они који се у насељу неквалификовано баве лечењем; за међусобне односе међу породицама и међу становништвом целог насеља — поједини староседеоци са посебним угледом у насељу као и социјални радник; за религијско-обредну праксу они који обављају функције у верским заједницама; за предмет потрошних добара и добара животног стандарда, трговачко особље; за друштвени живот на јавним местима они који тај живот организују и реализују.

Имајући тако о истим појавама више извора података по истој садржајној схеми, добијени подаци су обрађени на следећи начин:

а. Индивидуални одговори чланова породице нумерички су обрађени по учесталости као учесталост одговора у истој породици. Ово је омогућило да се за сваку породицу добије увид о степену слагања у одговорима на исто питање међу члановима исте породице и долажење до закључака о мери слагања у одговорима за породицу у целини. Сами резултати нису интерпретирани нумерички него квалитативно и то: као потпуно слагање, као већинско, односно мањинско слагање, или пак као подељеност у мишљењу.

б. Чланови породица дистрибуирани су у различите подскупове по полу, по старосним групама, према радној активности. Ова дистрибутивна анализа омогућила је увид о слагањима у одговорима карактеристичним за одређене подскупове. Ови резултати по подкуповима користили су се, осим за закључивање на нивоу исте породице, као и основ за квалитативну и квантитативну анализу за цео под-скуп испитаника у истом насељу.

ц. Емпиријски материјал подвргнут је типолошкој анализи на тај начин што је за ово истраживање извршена релевантна типологија домаћинства према начину привређивања а домаћинства разврстана у одређене групе са стањем у 1960, 1970. и 1980. години. Упоређивање промена у временском низу омогућило је сагледавање друштвено-економских промена у датој средини.

Подаци добијени од квалификованих информатора интегрисани су у фази анализе и закључивања за ниво насеља, као квалитативне врсте информација. Треба напоменути да су информације наведених информатора показале висок степен слагања с подацима који су добијени на основу прикупљених одговора од чланова породице и за породицу у целини. С друге стране, подаци документарног карактера такозване матичне евиденције, пре свега књиге рођених, умрлих и закључених бракова, коришћени као извор података о породицама, показали су се мање поуздани. Разлике су запажене у неколико случајева у погледу брачног стања и то: због присуства друге жене у породици, или фактичног брака који је склопљен а није легализован, као и у случају фактичног развода, затим рођења ванбрачног детета, усвајања и слично, укратко све оно што је као одступање значајно за испитивање породице било као показатељ традиције или промена. Остале евиденције које се за различите друге намене воде за поједина домаћинства на нивоу месних заједница, односно општина (о земљишном поседу, пореским обвезницима и друго) показују такође мања или већа одступања у различитим смеровима од случаја до случаја код појединих породица и њихових чланова. Углавном је томе разлог неажурност ових евиденција, као и стога што фактички остварене промене нису легализоване (продаја и куповина земљишта и тако даље). Чињеница је, а то се често потврђивало, да су квалификовани појединци у насељу, обично они у месним канцеларијама, адекватније познавали фактичко стање у насељу и породицама за највећи број случајева, као и историје промена различитих статуса породица и њихових чланова. У нашем истраживању такве информације показале су се потпуно поузданим, поузданијим него званична евиденција.

Осврнули бисмо се и на статистичку грађу из пописа о становништву и домаћинствима која је коришћена у оквирима садржаја нашег истраживања за такозвана објективна обележја: број становника, домаћинстава и породица, за радну активност (занимање, делатност у којој се обавља занимање, место рада), школску спрему, досељавање, земљишни посед, пољопривреду, зграде и станови. При упоређивању тих података са подацима истог садржаја које смо сами прику-

пили у оквиру истраживања у свакој породици запазили смо да се појављују разлике нарочито у подацима о којима би статистика и попис требало да буду поуздан извор. То су пре свега подаци о популацији: број чланова у домаћинству, односно у породици, њихова присутност или одсутност из места сталног становања и о величини земљишног поседа. Специфичност појава у испитиваној популацији (прикривање појединих чланова због крвне освете и другог), већи број малих насеља као и чињеница да се ради о пограничној области, вероватно доприносе појави значајне статистичке грешке посебно изражене на нивоу домаћинства. Корисност статистичких података умањује и дихотомна класификација на екстреме, као на пример на пољопривредна и непољопривредна домаћинства, на шта су етнологи већ више пута скретали пажњу.⁵ Наиме, у самом процесу трансформације све се више јављају промене чије је уочавање значајно за праћење процеса и анализу садржаја. У нашем истраживању наметнула се стога потреба за разређенијом класификацијом домаћинстава пошто се осим чистих типова јављају и три типа мешовитих: претежно пољопривредна, пољопривредно-непољопривредна и претежно непољопривредна (на основу извора прихода и активности чланова домаћинства).⁶ Потврдило се да је, што је процес изразитији, оваква разрађена класификација нужнија, мада је по нашем схватању она потребна и за сагледавање тенденција у случају тек настајућих мењања.

На крају нашег излагања истакли би следеће:

а. Проучавању породичног живота у етнологским истраживањима често се приступало фрагментарно. Како истиче Хамел „постоје многа мишљења и неодређене карактеризације преовлађујућих ставова, али врло мало тога је квантитативније природе што би могло да послужи за прецизно упоређивање.“⁷ Стога се, са методолошког становишта, залажемо за такозвано „тотално испитивање“ као најобухватнији приступ проучавању породичног живота, погодан и за квантитативну анализу садржаја.

б. Примена различитих поступака и техника истраживања неопходна је са гледишта веродостојности података, јер ниједан од извора и начина прикупљања података није потпуно поуздан. Тек је суочавањем и поређењем података о истој појави за исту јединицу истраживања могуће доћи до истинитог податка. Међутим, примена више различитих поступака истраживања на већем броју извора података јесте у колизији са економијом истраживања, продужује теренски рад и повећава трошкове истраживања али је неопходна ако се

⁵ Види: Р. Ракић, дискусија у *Криза или трансформација породице*, Гледишта, 3, Београд, 1974, 340.

⁶ Слична класификација коришћена је и у другим истраживањима, упор. М. Штамбук, *Бисоцијална и социоекономска обележја анкетираних домаћинстава и сељака радника*, Мешовита домаћинства и сељаци радници у Југославији, Загреб 1980, 43.

⁷ Е. А. Хамел, *Društvena i prostorna pokretljivost i stabilnost srodničkih sistema*, Етнолошки преглед, 22, Београд, 1986, 77.

жели доћи до поузданих података о појавама које се истражују, чак и о таквим које се уобичајено сматрају објективним, материјалним и видљивим. Коришћење само једног извора података, макако било методолошки разрађено, не обезбеђује довољну поузданост података.

Milica Živanović

SOME METHODOLOGICAL PROBLEMS OF STUDYING THE
TRANSFORMATIONS OF TRADITIONAL FAMILY

— Summary —

In this work, on the basis of the investigation of family life and changes in the families of Albanian Muslims in Anamali (the Montenegrin coast), the author points to some methodological problems which come up in such investigations. Promoting the integral approach in the study of family life, he underlined the advantages of so-called »total research«, as well as the necessity of the application of various methods and techniques of investigation.
